

Центрального фронту, Рокоссовський, не вагаючись, підписує атестацію на молодого командувача, на якого тепер очікує Воронежський фронт.

«Стрімкий наступ 60-ї армії забезпечив швидке просування армій Центрального фронту до рік Десна і Дніпро. Не дивлячись на те, що противник кидав у бій свіжі частини, маючи на меті затриматися на рубежах, частини армії стрімким натиском розбивали резерви противника... Черняховський виявив велике уміння керувати військами під час наступу, переслідування, форсування крупних водних перешкод. Особисто сміливий генерал, з великою ініціативою» [19].

Дійсно, особиста присутність генерала Черняховського, а головне, його тактична сміливість і швидке реагування на обстановку, що постійно змінювалась в смузі наступу 60-ї армії, мали вирішальне значення у ході успішного форсування такої серйозної перешкоди, як Дніпро та подальшого звільнення України від німецьких окупантів.

#### **Примітки:**

1. Україна. — 1995. — №1—2. — С. 29.
2. Шефов М. Битвы России. — М., 2002. — С. 164, 165.
3. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі — ЦАМО РФ). — Ф. 32. — Оп. 11309. — Спр. 183. — Арк. 15.
4. Там само. — Ф. 417. — Оп. 10597. — Спр. 52. — Арк. 221.
5. Военно-исторический журнал (далі — ВИЖ). — 1983. — № 10. — С. 36.
6. Краснов В. Неизвестный Жуков. — М., 2000. — С. 406.
7. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году. — М.: Воениздат, 1951. — С.9.
8. Рокоссовский К. Солдатский долг. — М., 2002. — С. 301.
9. ВИЖ. — 1966. — № 6. — С. 43.
10. ЦАМО РФ. — Ф. 417. — Оп. 10597. — Спр. 52. — Арк. 137.
11. «Армейская правда». — 1943. — 9, 10 вересня, 4, 27 жовтня.
12. ЦАМО РФ. — Ф. 417. — Оп. 10597. — Спр. 52. — Док. 246, 270.
13. Рокоссовский К. Солдатский долг. — С. 301.
14. Манштейн Э. Утерянные победы. — М., 1999. — С. 581.
15. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — К., 1999. — С. 98.
16. ВИЖ. — 1963. — №10 — С.72.
17. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 г. — М., Воениздат, 1951 — С. 64.
18. Рокоссовский К. Солдатский долг. — С. 305.
19. ВИЖ. — 1976. — № 6. — С. 58.

*Олександр Потильчак*  
(м. Київ)

#### **Розвиток радянської системи полонення та евакуації військовополонених у 1943–1945 рр.**

*У статті досліджуються структурні й організаційні особливості та нормативне забезпечення радянської системи полонення у завершальний період війни з Німеччиною.*

*В статье исследуются структурные и организационные особенности, нормативное обеспечение советской системы пленения в завершающий период войны с Германией.*

Трагізм Другої світової війни чи не найгостріше відгукнувся жахливою долею військовополонених по обидва боки фронту. Проте повоєнне ідеологічне протистояння десятиліттями унеможлиблювало об'єктивний розгляд цієї теми як радянськими, так і західними дослідниками та спричинило суттєві історіографічні лакуни, особливо у вивченні радянського військового полону 1941–1945 рр. Досить малодослідженим аспектом є функціонування системи полонення та евакуації військовополонених у СРСР на завершальному етапі війни, зокрема нормативно-структурні виміри цієї проблеми. Спеціальних узагальнюючих досліджень майже не існує, а сучасна історіографія військового полону Другої світової війни в СРСР нараховує лише кілька праць, автори яких розглядають окремі аспекти полонення і евакуації ворожих бранців у радянський тил, або ж побіжно характеризують становище, що склалося з організацією системи роботи з військовополоненими в СРСР у 1943–1945 рр.[1].

У статті зроблено спробу комплексного дослідження структурно-організаційних особливостей і нормативного забезпечення радянської системи полонення та евакуації військовополонених у завершальний період війни з Німеччиною.

Не дивлячись на директивні вказівки та дисциплінарні зусилля НКВС на початку 1943 р. практика конвоювання військовополонених з армійських приймальних пунктів (АПП) до таборів розподільників і тилових виробничих таборів НКВС свідчила про різке зростання рівня смертності серед бранців. Ось лише окремі факти. У період з 15 січня по 28 лютого 1943 р. від станцій Воробйовка, Ширінкіно та Серебряково Південно-Східної залізниці було відправлено три потяги з військовополоненими. У дорозі померло 1953 особи, що склало 25% всього етапованого контингенту. Висока смертність була наслідком недостатнього харчування військовополонених, які знаходилися у дорозі протягом 34 діб. Значним був відсоток смертності також і серед поранених бранців. 24 січня 1943 р. бійцями 240-го конвойного полку НКВС були прийняті з АПП 152 особи. В дорозі від втрати крові та тяжких ран померло 49 із них. Факти смертності мали місце також і при припиненні спроб утечі бранців. Щоправда, такі випадки фіксувалися рідко. Так, у 1942 р. трапилося 68 подібних документально зафіксованих випадків [2].

Найбільша смертність серед військовополонених спостерігалася під евакуації у тиллові табори НКВС. Наприклад, із січня по березень 1943 р. із потягів, що перевозили військовополонених у спецшпиталі тільки однієї Кіровської області РРФСР було знято 3417 померлих у дорозі бранців. Загалом же до місця призначення не дісталася більше половини військовополонених. У повідомленнях із місць такі жахливі втрати пояснювали приблизно так: «Всі прибулі партії військовополонених не мали в дорозі медобслуговування, брудні, страшно завошені, виснажені, з обмороженими кінцівками... Значна частина ледь пересувалася, а більшість були схожі вже на трупи. Смертність у вагоні була висока... Траплялися випадки, коли смерть наступала під час санобробки прямо у ванній» [3].

Смертність контингенту на всіх етапах його конвоювання до тилових таборів у кінці 1942 р. — на початку 1943 р. була настільки значною, що це спричинило занепокоєння у керівництві НКВС. Реакція Л. П. Берії не примусила себе довго чекати. 5 лютого 1943 р. за підписом заступника наркома А. М. Апполонова з'явився наказ № 00242 «Про заходи з упорядкування конвоювання військовополонених». «Для усунення недоліків із конвоювання військовополонених, — йшлося у ньому, — наказую: ... Начальникам ешелонів у дорозі... забезпечити військовополонених: а) гарячим харчуванням — один раз на добу; б) окропом — не менше одного разу на добу, та холодною водою у достатній кількості; в) роздачу хліба та інших ...продуктів — щоденно; г) постачання ешелону паливом і роздачу його по вагонам; д) при відсутності у вагонах унітазів, не менше ніж двічі на добу здійснювати зупинку ешелонів у відповідних пунктах для

відправлення природних потреб; е) щоденний обхід вагонів медпрацівниками для надання медичної допомоги потребуючим її військовополоненим, зняття з ешелонів тих, які підлягають госпіталізації та передачу їх у найближчі шпиталі. ...Начальникам приймальних пунктів і таборів НКВС відправляти, а начальникам ешелонів приймати для конвоювання лише здорових військовополонених. Начальникам приймальних пунктів, таборів НКВС і начальникам ешелонів проведенням указаних заходів виключити смертність військовополонених у дорозі...» [4].

Проте висока смертність дошкуляла й надалі. Не дивлячись на існуючі накази, хворих, поранених і ослаблених бранців продовжували конвоювати до тилкових таборів. Щоб якось покращити становище 6 жовтня 1943 р. «куратор» Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (УПВІ) С. Н. Круглов підписав наказ № 0388, яким було оголошено для виконання затверджену ним же інструкцію «Про санітарне забезпечення військовополонених і спецконтингентів при надходженні їх на приймальні пункти та у фронтові приймально-пересильні табори НКВС і при залізничних перевезеннях» [5]. «...НКВС СРСР неодноразово роз'яснювалося, — читаємо у диспозиційній частині наказу, — що справі санітарного забезпечення військовополонених при їх прийомі від частин діючої Червоної Армії, утриманні у фронтових приймально-розподільчих таборах і під час етапування в дорозі приділяється недостатньо уваги з боку керівного складу таборів. У низці фронтових приймально-пересильних таборів продовжують мати місце випадки прийому хворих і тяжко поранених військовополонених і їхнє етапування у тилкові табори». Уміщена у додатку до наказу С. Н. Круглова інструкція, детально регламентувала питання санітарного забезпечення бранців на етапі їх, полонення та конвоювання у тил [6].

Із настанням осінньо-зимового періоду 1943–1944 рр. існуючі проблеми збереження контингенту військовополонених знову загострилися. Виключно важливе значення, що його надавало армійське командування та керівництво НКВС ефективній організації етапування бранців викликало появу у цей час цілої низки документів, у котрих зверталася увага на існуючі недоліки та шляхи їх усунення. 29 листопада 1943 р. начальник Головного управління військ НКВС з охорони тилу фронтів, генерал-майор Горбатюк, начальник УПВІ генерал-майор І. А. Петров і начальник Управління конвойних військ НКВС генерал-майор М. С. Кривенко підписали спільне розпорядження № 28/1/20058 «Про організацію етапування військовополонених із приймальних пунктів у фронтові табори» [7].

Привертає увагу сформульована у цьому розпорядженні мотивація необхідності збереження життя військовополонених: «Заздалегідь продумані маршрути пересування військовополонених із приймальних пунктів у фронтові табори, завчасно намічені привали та пункти обігріву військовополонених у дорозі під час конвоювання пішки, організація регулярного харчування та значне зниження захворюваності, смертності серед військовополонених і дозволять зберегти їх, як робочу силу для використання на роботах у виробничих таборах НКВС». Далі у документі наводилися конкретні приклади недоліків і порушень та пропонувалися заходи з їх усунення [8]. Висновок про те, як практично виконувалося це розпорядження можемо зробити хоча б із того, що протягом грудня 1943 р. — січня 1944 р. керівництво НКВС та апарат начальника тилу Червоної Армії неодноразово знову й знову поверталися до цього питання.

19 грудня 1943 р. з'явилося чергове спільне розпорядження заступника наркома внутрішніх справ та начальника військ НКВС з охорони тилу фронтів за № 52/23718 «Про порядок продовольчого забезпечення етапованих військовополонених». Появу цього документа викликала існуюча на той час практика, коли конвойованим у тил військовополоненим видавали одразу всю норму продовольчого пайка передбачену на час етапування. Це призводило до того, що голодні та ослаблені бранці з'їдали ці харчі протягом одного-двох днів, а решту шляху залишалися

голодними. Розпорядження забороняло надалі видавати етапованим військовополоненим одночасно більше однієї добової норми харчування [9].

Покращання умов утримання військовополонених у фронтових районах стало предметом чергової директиви НКВС № 28/К/21676 від 31 грудня 1943 р. Судячи з наведених у ній узагальнених фактів, становище військовополонених у прифронтовій зоні не лише не змінювалося на краще, а ще більше ускладнилося: «Прийом військовополонених, їх утримання на приймальних пунктах НКВС, етапування до фронтових таборів НКВС і утримання у фронтових таборах поставлені в низці випадків у край незадовільно, що призводить до зниження фізичного стану військовополонених, а в окремих випадках породжує високу смертність... Продовжується встановлена шкідлива практика прийому начальниками пунктів НКВС хворих, поранених, обморожених, у край виснажених і роздягнених військовополонених, не дивлячись на заборони наказами НКВС і НКО приймати цю категорію військовополонених» [10]. Далі йшли пункти, у яких повторювалися положення, що вимагали застосувати конкретні заходи «для усунення недоліків, котрі тягнули за собою погіршення фізичного стану й смертність» серед військовополонених.

Вищенаведеним положенням документів НКВС вторили й пункти наказу начальника тилу Червоної Армії, генерала армії О. В. Хрульова № 006 від 18 січня 1944 р. «Про усунення недоліків у евакуації військовополонених і їх забезпеченні» [11], звернутого до сфери компетенції начальників тилу фронтів у цій царині.

Для того, щоб від початку і до кінця тримати під наглядом весь цикл перебування полонених у фронтовій зоні, Л. П. Берія у кінці 1942 р. ініціював утворення при штабах начальників тилу фронтів окремого інституту уповноважених НКВС СРСР у справах військовополонених. Згодом, намагаючись раз і на завжди поставити під контроль свого відомства всю справу евакуації військовополонених, забезпечивши її мобільність, всесильний нарком пішов по шляху дальших нововведень.

Наказами Л. П. Берії — № 00345 від 18 лютого 1943 р. «Про заходи з організації прийому, утримання й відправки військовополонених у прифронтовій смузі» та № 00367 від 24 березня 1943 р. «Про покращання керівництва таборами НКВС для військовополонених», при Управліннях військ НКВС з охорони тилу Північнокавказького, Південного, Південно-Західного, Воронезького, Брянського фронтів і Чорноморської групи військ Північнокавказького фронту були створені відділення у справах військовополонених. Ці структури знаходилися у подвійному підпорядкуванні, безпосередньому — УПВІ НКВС, а в царині оперативної роботи — начальників управлінь військ НКВС з охорони тилу фронтів. Штатний склад новоутворених відділень був порівняно невеликим — усього 6—8 осіб. На них покладалося керівництво існуючими та створення нових АПП, організація конвоювання військовополонених до фронтових таборів-розподільників, а також вирішення поточних питань прийому, охорони та утримання полонених у прифронтовій смузі [12].

На початок 1943 р. обсяг роботи УПВІ значно зріс, а як наслідок — зростали і відомчі штати. Тоді ж почалось створення низових органів УПВІ у вигляді управлінь, відділів та відділень. Новостворені формування увійшли до складу республіканських НКВС та крайових і обласних УНКВС на правах самостійних оперативних підрозділів, із безпосереднім оперативним підпорядкуванням останнім. Їхня структура, правове становище, функції та завдання були аналогічні УПВІ. Штати залежали від кількості дислокованих на тій чи іншій території таборів і числа військовополонених у них. Водночас, у лютому 1943 р. стаціонарні табори для військовополонених, виходячи з їх територіального принципу, були передані в підпорядкування

відповідним НКВС республік та УНКВС відповідних країв і областей [13].

Масове надходження військовополонених, що розпочалося після Сталінградської битви, та виникнення у зв'язку з цим цілого комплексу проблем (особливо в умовах суворої зими) примушувало УПВІ НКВС і Головне управління Тилу Червоної Армії, шукаючи вихід із складного становища, у черговий раз повернутися до структурних змін у системі евакуації бранців. У травні 1943 р. існуючі фронтові табори-розподільники було реорганізовано у фронтові приймально-пересильні табори (ФППТ).

Спочатку їх утворили 11 — по числу фронтів на той момент. Проте в умовах стратегічного наступу Червоної Армії, що розгорнувся у 1943 р., існуюча система евакуації виявилася не такою ефективною як очікувалося, адже відстань між АПП і ФППТ постійно збільшувалася, а це не сприяло швидкій та ефективній евакуації військовополонених. Зважаючи на це, 26 вересня 1943 р. черговим наказом № 001575 (цього разу за підписом С. Н. Круглова) НКВС створює 5 нових ФППТ. Кілька існуючих до цього таборів було передислоковано ближче до лінії фронту, а 11 ФППТ реорганізовано у тиллові виробничі табори. Крім змін у структурі та дислокації різних типів таборів для військовополонених, у цьому наказі йшлося і про створення на ділянці між АПП і ФППТ ще однієї проміжної ланки у системі евакуації з прифронтової зони — збірних пунктів військовополонених (ЗПВ): «...У фронтових приймально-пересильних таборах... фронтів, окрім основного штату співробітників, мати два відділення по 42 особи кожне (збірні пункти військовополонених) для прийому військовополонених у випадку значного віддалення приймальних пунктів від таборів» [14]. У затвердженому тим же наказом «Тимчасовому положенні про збірні пункти військовополонених» визначалися їх завдання, порядок організації та матеріально-фінансового забезпечення, внутрішня структура. Зокрема, завданнями ЗП були визначені: своєчасне розвантаження АПП від військовополонених; скорочення шляху евакуації військовополонених з АПП до ФППТ; покращення харчування військовополонених у дорозі. Новоутворені ЗП були розраховані на одночасний прийом 1200—2000 осіб військовополонених.

Остання важлива новація, встановлена наказом НКВС № 001575, полягала у тому, що надалі із зміною лінії фронту існуючі ФППТ та ЗП при них мали передислоковуватися вже без особливих на те вказівок центру, а виключно за ініціативи начальників військ НКВС з охорони тилу фронтів [15]. Без сумніву, таке рішення Л. П. Берії сприяло підвищенню мобільності, а відтак і ефективності функціонування усєї системи евакуації військовополонених із прифронтової зони у тил.

Проте із зростанням чисельності контингентів військовополонених, організація конвоювання, охорони, продовольчого й санітарного забезпечення, вирішення багатьох інших питань, пов'язаних із утриманням бранців у прифронтовій смузі та їх етапуванням у тиллові табори, вимагала все більших матеріальних засобів і людських ресурсів. Такі завдання навіть надмогутньому відомству НКВС самотужки виконувати ставало дедалі важче. Дуже скоро Л. П. Берія знайшов цілком логічне, як йому здавалося, вирішення частини цих проблем. Було вирішено повністю перекласти обтяжливі (та водночас не дуже престижні) обов'язки матеріально-технічного, продовольчого, речового та санітарно-медичного забезпечення усєї фронтової системи збору й евакуації військовополонених виключно «на плечі» тиллових армійських підрозділів. Разом із цим оперативне керівництво АПП ЗПВ і ФППТ НКВС планувало і надалі залишити виключно за собою.

З цього приводу було ухвалено директиву Генерального Штабу Червоної Армії, а 27 січня 1944 р. з'явився спільний наказ НКВС та начальника тилу Червоної Армії № 0077/007 «Про зміну порядку постачання військовополонених і про сформування відділів НКВС у справах

військовополонених при начальниках тилу фронтів». Цим наказом функції продовольчого, матеріального, медичного, транспортного забезпечення військовополонених на всьому їх шляху від армійських приймальних і збірних пунктів до тилкових таборів НКВС було у останнього відібрано та покладено на інтендантські підрозділи Червоної Армії. Натомість, для збереження жорсткого контролю над контингентом військовополонених при начальниках тилу фронтів утворювалися відділи НКВС у справах військовополонених. Існуючі до цього відділення у справах військовополонених при начальниках військ НКВС по охороні фронтового тилу, були ліквідовані, а їхній особовий склад, майно й транспорт використані для укомплектування створюваних відділів НКВС у справах військовополонених при начальниках фронтового тилу [16]. Цим же наказом затверджувалось і відповідне «Положення про відділ НКВС у справах військовополонених при начальнику тилу фронту» та штати його працівників [17].

Закінченого вигляду система евакуації військовополонених із прифронтової зони у тил набрала навесні 1944 р. Наказом НКО СРСР №К098 від 28 квітня 1944 р. за підписом маршала О. М. Василевського, «Про упорядкування евакуації військовополонених з фронтових районів» були визначені відстані між АПП, ЗП фронтів та фронтовими приймально-пересильними таборами: АПП дислокувалися на відстані 25–30 км від переднього краю, ФЗП — не далі 50–70 км, а ФППТ — 100–120 км. Тим самим наказом вимагалось в ході наступальних операцій створювати в тилу військ першого ешелону дивізійні та полкові пункти збору військовополонених (ДПЗВП, ППЗВП) на відстані 10–12 км від лінії фронту [18].

Таким чином, від бойових частин діючої армії до глибокого тилу діяла ціла мережа з евакуації військовополонених. Найнижчий її щабель становили полкові та дивізійні пункти збору військовополонених (ППЗВ, ДПЗВ). Вони були спроможні одночасно приймати від 500 до 1000 полонених. Приймальні пункти військовополонених у смузі армій (АПП) були розраховані на одночасне розміщення 1500 осіб. Паралельно у фронтовій зоні було створено і збірно-пересильні пункти для «спецконтингенту» (ЗПП). Лімітна наповнюваність фронтових збірних пунктів військовополонених (ФЗПВ), встановлювалася від 1500 до 3000 осіб, а ФППТ були розраховані на одночасне перебування 3000–5000 полонених [19]. Уся ця схема отримувала логічне завершення у тилу, де НКВС створив цілу мережу тилкових виробничих таборів і тилкових спецтаборів для військовополонених. За даними НКО і НКВС СРСР на кінець війни у фронтовій зоні було загалом організовано 620 установ подібного типу, а в тилу — 430. Разом це становило 1050 таборів, комендатур, приймальних та збірно-пересильних пунктів тощо [20].

Згідно схеми, наведеної вище, взяті в полон солдати та офіцери ворога негайно спрямовувалися у полкові й дивізійні пункти збору, звідки (також у терміновому порядку) конвоювалися на армійські приймальні пункти. Тут відбувалася їх реєстрація за встановленими НКВС формами та допит. Після цього військовополонених переводили у фронтові приймально-пересильні табори, звідки ешелонами вивозили до тилкових таборів НКВС. При цьому, збір і конвоювання військовополонених із лінії фронту до армійських приймальних пунктів здійснювалося військами фронту, а їхнє етапування далі у тил покладалося на конвойні війська НКВС.

Проте не зважаючи на існування жорстких директив, положень, інструкцій і наказів НКВС і НКО, реальна практика евакуації військовополонених із фронту продовжувала залишатися далекою від задекларованих норм. На місцях спостерігалися численні порушення та зловживання, що призводило до підвищеної захворюваності й смертності серед бранців. Наприклад, ФППТ № 22 (1-й Український фронт) у травні 1944 р. до тилкових таборів №№ 35, 58 і 82 (Темниково, Усмань, Лебедянськ) були етаповані військовополонені, які не відбули встановленого карантину й

не пройшли санітарної обробки. У такому ж стані були відправлені транспорти з контингентом із фронтового приймально-пересильного табору № 33 (2-й Український фронт) до тилкових виробничих таборів №№ 64 і 123 (Моршанськ та Урюпінськ). У результаті поголовної завошеності та інфікованості на тиф окремих військовополонених серед них спалахнула епідемія, що охопила п'ять згаданих тилкових таборів.

Становище з порушенням санітарних норм виявилось настільки загрозливим, що 4 серпня 1944 р. з'явився наказ № 0139 «Про порушення правил прийому, утримання та етапування військовополонених» за підписом С. Н. Круглова. У черговий раз винні в порушенні санітарних правил етапування військовополонених були покарані в дисциплінарному порядку. «...1. Начальника фронтового приймально-пересильного табору № 22 підполковника тов. Лук'янова та заступника начальника фронтового приймально-пересильного табору № 33 тов. Глазачева, — йшлося в наказі, — піддати домашньому арешту на 10 діб, із виконанням службових обов'язків. 2. Начальнику відділу НКВС у справах військовополонених при начальнику тилу 1-го Українського фронту, майору держбезпеки тов. Большакову, начальнику відділу НКВС у справах військовополонених 2-го Українського фронту майору тов. Погрібняку та начальнику фронтового приймально-пересильного табору № 33 підполковнику тов. Яцуті оголосити догану...» [21]. Подібні негаразди з конвоюванням бранців були типовими і для інших фронтів. Зокрема, у липні 1944 р. Військова Рада 2-го Білоруського фронту телеграфувала про це самому І. В. Сталіну [22].

Створивши фронтові відділи у справах військовополонених при начальниках тилу фронтів, НКВС опинився перед новою проблемою. Необхідно було якось інкорпорувати новостворену структуру в існуючий апарат УПВІ. Саме з цією метою 21 липня 1944 р. у складі управління було зорганізовано ще один відділ — по керівництву роботою фронтових відділів у справах військовополонених. Штат відділу був невеликим — усього 16 осіб. Його функція полягала в координації зусиль фронтових ВВІ з метою покращання роботи з евакуації бранців у тил. Начальником новоутвореного відділу було призначено заступника начальника УПВІ НКВС СРСР полковника І. П. Воронова, а його заступником — колишнього начальника 1-го відділу УПВІ майора держбезпеки М. І. Романова [23].

Паралельно з розбудовою системи полонення та евакуації військовополонених у тил у 1943–1945 рр. вдосконалювалася і мережа тилкових структур УПВІ НКВС. Її основною ланкою стали стаціонарні виробничі табори для військовополонених. Ще в кінці 1942 р. їх було лише близько двадцяти. З початку 1943 р. кількість полонених, які надходили з фронту, почала стрімко зростати, і як наслідок — постійно зростала і кількість стаціонарних таборів для їх розміщення. На 1 березня 1943 р. у підпорядкуванні УПВІ НКВС знаходилося 35 стаціонарних виробничих таборів для військовополонених. Серед них 4 офіцерських, 20 тилкових таборів для рядового складу та 11 ФППТ [24]. На початок 1944 р. подібних таборів нараховувалося вже 40 (6 офіцерських і 34 для рядового та унтер-офіцерського складу), а під кінець року — 85, в яких одночасно могли утримуватися до 1 000 000 бранців війни.

У червні 1945 р. стаціонарні табори для військовополонених загальним числом 206 розміщувалися на території 13 союзних і 7 автономних республік, Алтайського краю, 38 областей РРФСР. Із них 152 — у Російській Федерації, 27 — в Українській РСР, 9 — в Білорусі, 8 — в Естонії, по 5 — у Казахстані та Литовській РСР. Загальна лімітна наповнюваність військовополоненими усіх таборів складала близько 1500000 осіб. Протягом 1945 р. ГУПВІ НКВС СРСР організувало 222 стаціонарні виробничі табори у складі 2713 табірних відділень. За цей же час було розформовано, як такі що не відповідають своєму призначенню, 99 таборів і 1080 табірних відділень [25].

Підводячи підсумок, необхідно відмітити, що у 1943–1945 рр. військово-політичне керівництво СРСР здійснило низку заходів політико-правового та організаційного характеру спрямованих на дальшу розбудову створеної у 1939–1940 рр. системи полонення, евакуації та організації військовополонених. Каталізатором цих дій стала висока смертність серед бранців на етапі їх полонення та конвоювання до тилкових таборів. Процес удосконалення практики полонення та евакуації військовополонених у тил тривав до весни 1944 р., коли ця система набрала завершеного вигляду.

Головна роль в організації та забезпеченні функціонування системи полонення й конвоювання бранців була надана спеціально створеним для цього структурам НКВС. Поряд із цим, військовополоненими у смугі дій армій і фронтів мали опікуватися тиллові підрозділи Червоної Армії. Проте у всіх оперативних питаннях, організації утримання та етапування бранців вони були підконтрольні ГУПВІ НКВС СРСР через уповноважених, які знаходилися при начальниках тилу армій і фронтів відділи НКВС у справах військовополонених та інтернованих. У питаннях оперативного керівництва евакуацією військовополонених дивізійні та полкові пункти збору, армійські приймальні пункти і фронтові збірні пункти та приймально-пересильні табори підпорядковувалися (через командування військ і начальників тилу армій та фронтів) начальнику тилу Червоної Армії. Саме його директивами визначалося формування АПВ та ФЗПВ, укомплектування їх майном, транспортом, а також матеріальне та медичне забезпечення військовополонених на всіх етапах евакуації у тил. Паралельно з розбудовою системи полонення та евакуації військовополонених у тил у 1943–1945 рр. удосконалювалася і мережа тилкових структур УПВІ НКВС. Її основними ланками стали стаціонарні виробничі табори для військовополонених.

Протягом 1943–1945 рр. система полонення та організації бранців війни в Радянському Союзі набула цілісного, дійсно системного вигляду. Поступово була розширена нормативно-правова база, організована мережа фронтових і тилкових управлінських підрозділів і таборів. Все це дозволило (незважаючи на масу недоліків) створити грандіозну за масштабами, струнку, дієздатну, а головне реально працюючу систему полонення, організації та використання військовополонених. На той час жодна з воюючих країн світу нічого подібного у сфері військового полону не створила.

#### Примітки:

1. Галицкий В. П. Вражеские военнопленные в СССР (1941–1945) // Военно-исторический журнал. — 1990. — № 9. — С. 39–46; Всеволодов В. А. Военнопленные 1941 г. (идеологические, правовые и военные аспекты проблемы) // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практической конференции. — Вологда, 1997; Конасов В. Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы. — Вологда, 1996; Карпов В. Пленники Сталина. Сибирское интернирование японской армии. 1945–1956 гг. — К. — Львов, 1997; Елисеєва Н. Е. «Ответственность за смертность... возложить на начальников конвоев» // Военно-исторический журнал. — 2000. — № 4. — С. 71–77; Буцько О. В. Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. — 2000. — № 4. — С. 120–126; Буцько О. В. Начало Великой Отечественной войны и первые немецкие военнопленные // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 108–111; Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). — К., 2002 та ін.

2. Елисеєва Н. Е. Указ. соч. — С. 74–75.



3. Чудиновских Е. Н. Военнопленные Второй мировой в Вятском крае // Отечественные архивы. — 2000. — № 2. — С. 98–99.
4. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранцы военнопленные второй мировой войны в СССР. — М., 1996. — С. 78–80. — Т. 24 (13).
5. Там же. — С. 117.
6. Там же. — С. 117–120.
7. Там же. — С. 123–124.
8. Там же.
9. Там же. — С. 125.
10. Там же. — С. 125–126.
11. Там же. — С. 127–129.
12. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ДА МВС України). — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 110. — Прим. 11. — Арк. 1—1зв.
13. Чайковский А. С. Указ. соч. — С. 46.
14. Русский архив... — С. 114.
15. Там же. — С. 115–116.
16. Там же. — С. 391.
17. Там же. — С. 130—132.
18. Чайковский А. С. Указ. соч. — С. 44.
19. Чайковский А. С. Указ. соч. — С. 44; Карпов В. Указ. соч. — С. 49.
20. Карпов В. Указ. соч. — С. 51
21. ДА МВС України. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 124. — Прим. 29. — Арк. 1–1 зв.
22. Русский архив... — С. 140.
23. Там же. — С. 142.
24. ДА МВС України. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 110. — Прим. 17. — Арк. 6–7 зв.
25. Чайковский А. С. Указ. соч. — С. 43, 49, 50, 51, 52, 53.

*Ігор Ветров*  
(м. Київ)

### **Пограбування культурних цінностей України під час нацистської окупації 1941—1944 рр.**

*Досліджується питання пограбування фашистами культурних цінностей в Україні 1941–1944 рр. Вводяться до наукового обігу нові архівні документи, які поглиблюють знання з цієї проблеми.*

*Рассматриваются вопросы грабежей фашистами культурных ценностей в Украине 1941–1944 гг. Вводятся к научному обращению новые архивные документы, которые обогащают знания в этой проблеме.*

Нацистський окупаційний режим завдав непоправних втрат культурній спадщині українського народу, тобто основному джерелу національного відродження. На час битви між двома тоталітарними режимами культурні цінності були приречені стати заручниками та безневинними жертвами боротьби. Ми багато знаємо про перевезення залізницею луврських скарбів з Парижа до бункерів у Баварії, однак в Україні аналогічні дії, що мали значно більший масштаб, замовчуються. І лише останнім часом з'явилась низка наукових праць на дану тему. Серед них монографії К. Грімстеда і Г. Боряка, С. Кота і О. Олеуркавечи, М. Ткаченка та інших